
**ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ
W BYDGOSZCZY**
Studia Pedagogiczne z. 34

Witold Brzeziński
Bydgoszcz

**EDUKACJA I WYCHOWANIE WIEKÓW
ŚREDNICH W POLSKICH BADANIACH
HISTORYCZNO-OŚWIATOWYCH OD SCHYŁKU
XIX WIEKU DO ROKU 1939
PRZEGLĄD BIBLIOGRAFICZNY**

Prezentowany poniżej przegląd naukowego piśmiennictwa polskiego od schyłku XIX wieku do roku 1939 przedstawia wyniki wstępnego etapu prac nad przygotowaniem przewodnika po polskiej i publikowanej w języku polskim po 1945 roku literaturze z zakresu historii wychowania wieków średnich. Stanowić on będzie kontynuację już powstałego przewodnika dotyczącego epoki starożytnej¹. W odróżnieniu jednak od starożytności, współczesny stan polskich badań nad średniowiecznymi dziejami wychowania nie przedstawia się tak imponująco. Z tego punktu widzenia, pominięcie dorobku historiografii przedwojennej wydaje się mało celowe, gdyż oferuje on szereg korzyści dla zajmujących się obecnie tą problematyką. Lektura rozdziałów poświęconych polskiemu średniowieczu w najnowszych, podstawowych dotąd syntetycznych opracowaniach dziejów wychowania, pokazuje, że wyniki podejmowanych przed 1939 rokiem badań stanowią wciąż główną dla nich podstawę². Świadczy to może nie tyle o niepodważalnej merytorycznej wartości

---

¹ I. Błaszczyk, A. Osowska, V. Rączewska, Historia wychowania rodzinnego i kształcenia w starożytności. Przewodnik bibliograficzny, Bydgoszcz 1997.

² Za najnowsze polskie opracowania syntetyczne uważam prace R. Wroczyńskiego, Dzieje oświaty polskiej do roku 1975, Warszawa 1983 i S. Możdżenia, Zarys historii wychowania (część I - do 1795), Kielce 1992.

ustaleń tejże historiografii³, co braku po 1945 roku szerszego opracowania z historii wychowania w średniowieczu, mogącego być dla nich oparciem. Ten stan rzeczy jest wynikiem odejścia historyków wychowania w dużej mierze od zagadnień wychowania w średniowieczu⁴. Stąd też dla zajmujących się obecnie tą problematyką powrót do dorobku sprzed 1939 roku, z jednej strony, niesie korzyść w postaci „przetarcia drogi” poprzez proponowane ustalenia i prezentowany materiał źródłowy. Z drugiej zaś strony, zaniechanie w Polsce po II wojnie światowej badań nad pewnymi problemami wychowania, jak chociażby tzw. pedagogiką królewską, sprawia, że powrót ten jest konieczny. Prace te bowiem stanowią jedyne krajowe źródło wiedzy zarówno dla pracownika naukowego, jak i studenta. Korzystanie z tych prac utrudnione jest jednak brakiem pewnego rodzaju przeglądu bibliograficznego. Opracowana przez Stefana Możdżenia, *Bibliografia historii wychowania za lata 1918-1939*⁵ w pewnym tylko stopniu ułatwia to zadanie. Wynika to z tego, że największe zainteresowanie badaczy dziejami wychowania w średniowieczu przypada na okres do początków XX wieku. Lata późniejsze cechuje przeniesienie zainteresowań na epoki nowsze⁶. Opracowanie dorobku tego okresu i zaprezentowanie go wraz z późniejszymi dokonaniem wydaje się więc nader pożyteczne.

Przegląd ten nie ma na celu streszczenia ustaleń badań prowadzonych w tym okresie, ale przedstawienie podejmowanych wówczas problemów wraz z traktującą o nich literaturą naukową. Pominięte zostały opracowania podręcznikowe, jak np. podręcznik Franciszka Majchrowicza, Franciszka Bizonia czy nawet Stanisława Kota, gdyż zawarte w nich fragmenty dotyczące dziejów średniowiecznych, nie były wynikiem pracy własnej ich autorów, ale kompilacjami istniejących już prac. Dobór tych ostatnich wyznaczony też został ramami czasowymi: schyłek XIX wieku, głównie ostatnie dwadzieścia lat tegoż stulecia, jako początek właściwych, systematycznych badań nad dziejami wychowania oraz rok 1939⁷.

---

³ Zob. E. Wiśniowski, Sieć szkół parafialnych w Wielkopolsce i w Małopolsce w pocz. XVI w., „Roczniki Humanistyczne”, 15 (1967), z. 2, s. 85-87, gdzie krytyka ustaleń A. Karbowiaka (Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich) odnośnie szkolnictwa parafialnego.

⁴ J. Dybiec, Cz. Majorek, Współczesna koncepcja historii wychowania jako nauki, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. XXXII, 1989, s. 153-154.

⁵ Wrocław 1978.

⁶ H. Barycz, Rozwój historii oświaty, wychowania i kultury w Polsce, Kraków 1949, s. 26.

⁷ Zob. Uwagi J. Łempickiego, Potrzeby historii oświaty, szkolnictwa i wychowania w Polsce, „Nauka Polska”, t. X, 1929, s. 630.

Wśród zagadnień z historii wychowania średniowiecza w historiografii omawianego okresu dominuje problematyka związana z dziejami szkolnictwa. W początkowym okresie zainteresowania badaczy koncentrują się na historii szkolnictwa wyższego, co w dużej mierze jest podyktowane przypadającymi na ten okres rocznicami pięćsetlecia założenia i odnowienia Uniwersytetu Krakowskiego (1864 i 1900)⁸. Zwłaszcza ta druga rocznica, obchodzona jako wielkie święto kultury polskiej, zaowocowała licznymi publikacjami. Należy do nich przygotowana przez Kazimierza Morawskiego, dwutomowa monografia *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*⁹. W tomie I swego dzieła, Morawski w oparciu o bogatą literaturę przedmiotu oraz materiał źródłowy, rękopiśmienny i drukowany, omawia zagadnienia związane z fundacją Kazimierza Wielkiego, jego reformą, stworzeniem podstaw organizacyjnych i majątkowych uczelni, jego działaniami wewnętrznymi oraz udziałem jego uczonych na arenie międzynarodowej na soborach w Konstancji i Bazylei. Głównym celem tego tomu było, jak sam autor podaje, „zaznaczenie przewodnich idei, które uniwersytetem w owej epoce kierowały i o uwydatnienie głównych etap jego rozwoju”¹⁰.

Historia uniwersytetu w Krakowie w sposób całościowy została także zaprezentowana w *Dziejach wychowania i szkół w Polsce wieków średnich* Antoniego Karbowiaka¹¹. Prezentowany przez niego obraz dziejów uniwersyteckich, jakkolwiek w kwestiach zasadniczych nie różni się od ustaleń Morawskiego, uzupełnia go o szereg szczegółów wydobytych ze źródeł rękopiśmiennych oraz kładzie akcenty na inne aspekty jego działalności. O ile bowiem Morawski położył duży nacisk na odtworzenie publicznej działalności, to Karbowiak więcej uwagi poświęca działalności pedagogicznej, a także naukowej uniwersytetu¹².

Dzieje krakowskiej *Alma Mater* były również przedmiotem rozpraw autorstwa wielu innych historyków omawianego okresu. Złożyły się one na podstawę do napisania dwóch wymienionych wyżej prac, jak i stanowiły ich dalsze, cenne uzupełnienie. Z obowiązku prezentowania tutaj poszczególnych autorów i ich dzieł zwałnia mnie przygotowane przez Helenę Lipską i Kazimierę Tatarowicz zesta-

⁸ H. Barycz, *Rozwój ...*, s. 16-17.

⁹ Kraków 1900.

¹⁰ *Ibidem*, s. X.

¹¹ *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*, t. I-III, Petersburg 1898-1923; tutaj tom II i III.

¹² Zob. recenzja A. Prochaski „Dziejów wychowania ...” Karbowiaka. W: „Kwartalnik Historyczny”, t. XVIII, 1905, s. 77-80.

wienie piśmiennictwa do historii Uniwersytetu Jagiellońskiego¹³. Zebrały one bibliografię do dziejów uczelni od założenia Studium Generale w 1364 roku do jubileuszu 600-lecia w roku 1964. W rozdziałach II (okres kazimierzowski) i III (od odnowienia uniwersytetu 1397 do 1535) zostały zebrane prace traktujące o takich zagadnieniach, oprócz założenia i odnowienia uniwersytetu, jak: fundacje, zapisy, dary, kościoły akademickie, kontakty z zagranicą, profesorowie, studenci, bursy, przedstawiciele uniwersytetu na soborach w Pizie, Konstancji, Bazylei, husytyzm, uniwersytet jako ognisko filozofii średniowiecznej, rozkwit nauk matematyczno-astronomicznych. Wśród traktujących o tych problemach opracowań, prace publikowane przed 1939 rokiem zajmują poczesne miejsce. Ich autorami są tacy znakomici badacze, jak m.in. Jan Fijałek, Stanisław Krzyżanowski, Ludwik Birkenmajer, Jan Ptaśnik, Alojzy Winiarz czy też Antoni Karbowski.

W kręgu zainteresowań ówczesnych badaczy znalazły się również peregrynacje Polaków na studia poza granice kraju, w okresie przed i po fundowaniu uniwersytetu w Krakowie. Losom Polaków odbywających studia na uniwersytetach włoskich w pierwszej połowie XV wieku poświęcona została praca Jana Fijałka¹⁴, wyniki której wykorzystuje później Jan Ptaśnik pisząc o wpływie kultury włoskiej na życie gospodarcze i umysłowe Polski średniowiecznej¹⁵. Studiami uniwersyteckimi Polaków poza granicami kraju zajął się także Karbowski w swoich *Dziejach wychowania*. Podaje on opracowany na podstawie polskich materiałów spis osób, które odbyły studia zagraniczne i uzyskały stopień naukowy. Uzupelnieniem informacji Karbowskiego jest oparty na materiałach francuskich artykuł Stanisława Kutrzeby, *Polacy na studiach w Paryżu w wiekach średnich*¹⁶. Z problematyką kształcenia uniwersyteckiego łączą się także rozważania Oswalda Balzera¹⁷, dotyczące właściwej interpretacji tytułu *magister* występującego w polskich źródłach do połowy XIII wieku: czy oznaczał on osobę, która ukończyła studia wyższe czy też osobę scholastyka w kapitule katedralnej.

Dziejami szkolnictwa na poziomie średnim i elementarnym zajął się przede wszystkim Karbowski. Prace nad polskim szkolnictwem w średniowieczu stanowią

¹³ Bibliografia piśmiennictwa do dziejów Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1967.

¹⁴ Polonia apud Italos scholastica saeculum XV, fasc. I a Johanne Fijałek, Cracoviae 1900.

¹⁵ Zob. rozdz. X: Polacy na włoskiej ziemi. W: J. Ptaśnik, Kultura włoska wieków średnich w Polsce, Warszawa 1922.

¹⁶ „Biblioteka Warszawska” 1900, czerwiec, s. 514-541.

¹⁷ Magisteryat w Polsce do połowy XIII w. i kwestya magisteryatu Kadłubka, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie, t. IV, 1924, s. 69-74.

kolejne etapy realizacji planu tego badacza przygotowania kilkutomowego opracowania, obejmującego całość dziejów szkoły polskiej do połowy XVIII wieku¹⁸. Główny jego dorobek badawczy nad średniowieczem zawarty jest w trzynomowej pracy przedstawiającej całokształt *Dziejów wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*¹⁹. Rezultatem studiów Karbowiaka nad szkołą polskiego średniowiecza są także prace monograficzne poświęcone szkolnictwu parafialnemu w XIII i XIV wieku²⁰ oraz szkołom katedralnym: kujawskiej²¹ i krakowskiej²². W oparciu przede wszystkim o własne badania źródłowe historyk ten, w drobiazgowy sposób, zestawia informacje ilustrujące powstawanie szkół poszczególnych typów (klasztornych, katedralnych, kolegiackich i parafialnych) oraz podstawy prawne, organizacyjne i finansowe ich funkcjonowania. Dużo uwagi poświęca osobie nauczyciela i ucznia, oferując spisy imienne i zakres zawodowego wykształcenia tych pierwszych oraz opis życia codziennego, na które składa się nauka oraz wypełniające czas wolny od niej rozrywki tych drugich. W podobnie szczegółowy sposób potraktowany został proces nauczania: jego tok, zakres, nauczane treści i stosowane podręczniki. Cennym uzupełnieniem prac Karbowiaka są zamieszczone w nich liczne zestawienia i tabele.

Podobny charakter ma też jego praca o *Szkołach diecezji chełmińskiej w wiekach średnich*²³. Zestawiony w nich materiał źródłowy ma za zadanie przedstawienie dziejów wychowania i szkół średniowiecznych na terenie tej diecezji do sekularyzacji Zakonu krzyżackiego w 1525 roku i może stanowić podstawę do dalszych badań.

¹⁸ H. Barycz, Karbowiak Antoni, *Polski słownik biograficzny*, t. XII, s. 20-23.

¹⁹ Zob. przyp. 11; zastosowana przez Karbowiaka periodyzacja dziejów średniowiecznego szkolnictwa polskiego oraz sposób prezentacji poszczególnych zagadnień (nadmiar szczegółów i błędy merytoryczne) zostały skrytykowane przez wybitnego znawcę kultury Polski średniowiecznej, Aleksandra Brücknera. Widział on jej główną wartość w „przetarciu szlaku” przyszłym badaczom: „... jego Dzieje wychowania, acz na obszerny (miejscami zbyt obszerny) skalę założone, nie dały nam wszechstronnego, zupełnego głębokiego przedstawienia szkoły średniowiecznej, choćby do r. 1432. Przyznam za to chętnie, że ułatwił p. Karbowiak przyszłemu historykowi tej szkoły pracę rozmaitemi zestawieniami i wyliczeniami, że wyłożył autor wiele sił i czasu na temat żmudny, niewdzięczny, suchy, że w pocie czoła kuśił się o odtworzenie obrazu, zbyt wielkiego na razie, gdyż wiele przedwstępnych badań nie dokonano u nas wcale”, recenzje w: „Pamiętnik Literacki” R. III, 1904, s. 307-310, 760-764 oraz „Przegląd Polski”, t. I, 1905, s. 475-477.

²⁰ Szkoły parafialne w Polsce w XIII i XIV w., „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny”, seria II, t. X, Kraków 1897, s. 292-360.

²¹ Szkoła katedralna kujawska w wiekach średnich, „Kwartalnik Historyczny”, t. XII, 1898, s. 763-777.

²² Szkoła katedralna krakowska w wiekach średnich, Kraków 1899.

²³ „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. VI, 1899, s. 5-124.

Dopełnieniem studiów Karbowiaka nad szkołami niższego stopnia są opracowania Stanisława Chodyńskiego o szkole katedralnej we Włocławku²⁴, rozszerzające dzięki wykorzystaniu źródeł rękopiśmiennych istniejącą już o niej pracę Karbowiaka, Jana Łukowskiego o szkole katedralnej w Gnieźnie²⁵, Józefa Skoczka o szkole katedralnej we Lwowie²⁶ oraz Stanisława Musioła o szkołach parafialnych na Śląsku²⁷. Cenne są tutaj także spostrzeżenia Kazimierza Dobrowolskiego na temat zadań tych i innych typów szkół w średniowiecznej Polsce, zawarte w jego rozważaniach nad kulturą naukową tego okresu²⁸.

Podsumowaniem niejako dorobku badawczego nad polskim szkolnictwem niższym i wyższym wieków średnich jest omówienie tej problematyki przez wybitnego znawcę kultury polskiej tego okresu Aleksandra Brücknera. Zawarty w tomie I *Dziejów kultury polskiej*²⁹ obraz dziejów szkół i uniwersytetu oraz wychowania, przedstawiony został na tle całokształtu rozwoju kulturowego Polski w tej epoce. Powstał on w oparciu o własne intensywne studia tego badacza kultury, jak i prace jego poprzedników.

Jakkolwiek wysiłki badaczy zajmujących się problematyką oświatową w omawianym okresie koncentrowały się na odtworzeniu dziejów polskiego szkolnictwa, w kręgu ich zainteresowań znalazły się również problemy historii edukacji „u obcych”. Poprawniej „u sąsiadów”, gdyż sprawy ruskie wiodą tu prym. Oprócz Karbowiaka, który pisał w swych *Dziejach wychowania* o problemach wychowania na Rusi, głównym specjalistą w tej dziedzinie jest Alojzy Wanczura. Jego pierwsze badania zaowocowały artykułem *O charakter pierwszej szkoły kijowskiej Włodzimierza Wielkiego. Studium na marginesie latopisu kijowskiego*³⁰. Wyczerpujący opis dziejów szkolnictwa w średniowiecznym państwie ruskim daje jego monografia *Szkolnictwo w Starej Rusi*³¹. Praca ta obejmuje okres od X do końca XV wieku. Część zasadniczą opracowania poprzedza przegląd polemiczny autora dotychczasowych teorii i prac z zakresu omawianego przedmiotu. Następnie omawia on

²⁴ Szkoła katedralna włocławska, Włocławek 1900.

²⁵ Szkoła tumska, czyli katedralna w Gnieźnie, Gniezno 1905.

²⁶ Dzieje lwowskiej szkoły katedralnej, Lwów 1929.

²⁷ Dzieje szkół parafialnych w dekanacie pszczyńskim, Katowice 1921.

²⁸ Studja nad kulturą naukową w Polsce do schyłku XVI stulecia, „Nauka Polska” t. XVIII, 1933 s. 17-148 i odbitka Warszawa 1933.

²⁹ Dzieje kultury polskiej, t. I, Od czasów przedhistorycznych do r. 1506, Warszawa 1930.

³⁰ „Czasopismo Pedagogiczne”, t. II, 1913, s. 400-422.

³¹ Lwów 1923.

genezę i rozwój szkolnictwa na Rusi, dając przy tym opis stosowanych tam wzorów oraz zasad pedagogicznych i dydaktycznych, stanowiska i kwalifikacji nauczyciela, programu i zakresu nauki szkolnej oraz wychowania i nauczania domowego. Prace zamyka omówienie stanu wiedzy z zakresu poszczególnych nauk ścisłych i humanistycznych, będącej wówczas w obiegu w średniowiecznej Rusi.

Drugi nurt historiografii sprzed roku 1939 stanowią prace traktujące o problemach wychowania w odniesieniu do poszczególnych warstw społeczeństwa średniowiecznego: członków dynastii, rycerstwa i szlachty oraz warstwy rzemieślników miejskich. Zagadnieniom wychowania dotyczącym tej pierwszej warstwy, poświęcony jest artykuł Karbowiaka, w którym omawia on, na przykładzie przedstawicieli dynastii Piastów, problem alfabetyzacji, opanowania umiejętności czytania i pisanja po łacinie przez osoby świeckie³². Autor zestawia przekazy źródłowe świadczące o tym, który z Piastów oraz która z żon i córek tychże, mogła pochwalić się znajomością łaciny w mowie i piśmie. Czyniąc to, nie pomija przekazów dotyczących przedstawicieli innych warstw społecznych. Stara się w ten sposób wykazać, że do kręgu użytkowników pisma, owych „litterati”, chociaż rekrutował się on głównie z osób stanu duchownego, należały także osoby spoza niego.

Z problematyką kształcenia „książkowego” związana jest także praca Wilhelma Bruchnalskiego³³. Przedstawia on dzieła trzech wybitnych uczonych z trzynastego wieku: św. Tomasza (*De regimine principum ad Regem Cyprî*), Idziego Rzymianina (*De regimine principum*) oraz Wincentego z Beauvais (*De eruditione filiorum regalium*). Jakkolwiek głównym jego zamysłem jest znalezienie odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu są one źródłem poetyki średniowiecznej, to przy okazji wprowadza on w problematykę popularnych w tej epoce traktatów pedagogicznych o wychowaniu i kształceniu władców i ich potomstwa. Opierając się na trzech powyższych dziełach, których wybór był podyktowany ich obecnością w polskich średniowiecznych księgozbiorach, daje on szereg uwag o zakresie i znaczeniu kształcenia literackiego w wychowaniu władców.

Traktaty pedagogiczne św. Tomasza, Idziego Rzymianina i Wincentego z Beauvais zostały poddane analizie także przez Józefa Skoczka³⁴. Jego praca po-

³² Wychowanie szkolne laików, zwłaszcza Piastów, „Przegląd Powszechny”, t. III, 1897, s. 410-433; ustalenia te znalazły się także w jego pracy *Dzieje wychowania i szkół* ...

³³ *Libri de educatione principum* XIII w., jako źródło poetyki średniowiecznej. W: *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, t. I, Lwów 1916, s. 130-156.

³⁴ *Wychowanie Jagiellonów*, Lwów 1932.

święcona jest problemom wychowania synów Kazimierza Jagiellończyka i ostatniego z Jagiellonów, Zygmunta Augusta. Umiejscowienie czasowe tych osób na pograniczu dwóch epok sprawia, że w ich wychowaniu nakładają się wzorce wychowawcze zarówno średniowiecza, jak i renesansu. Stąd też wypływa konieczność wzięcia pod uwagę poglądów na wychowanie i kształcenie autorów średniowiecznych, znanych w Polsce. Zainteresowania Skoczka wzorcem osobowym władcy znalazły odbicie w odrębnym opracowaniu *Ideat króla w średniowiecznej i renesansowej Polsce*³⁵.

Problemom edukacji potomstwa panujących poświęcony jest również artykuł Antoniego Knota³⁶. Pomimo swego popularno-naukowego charakteru, praca ta jest niezwykle cenna pod względem badawczym. Dając bowiem zarys poglądów średniowiecznych i renesansowych myślicieli i ich dzieł o wychowaniu potomstwa monarszego, Knot relacjonuje ustalenia i podaje wykaz prac ówczesnych badaczy niemieckich, wśród których problematyka „Früstenerziehung” cieszyła się dużym zainteresowaniem. Omawia następnie zagadnienia związane z polskimi realiami wychowawczymi średniowiecza i renesansu: jakie jest właściwe znaczenie występujących w polskich źródłach terminów *nutritor* i *paedagogus*, wychowanie rycerskie, kształcenie „książkowe”, a także znajomość obcej literatury pedagogicznej na gruncie polskim.

Systemom wychowawczym praktykowanym w dwóch innych warstwach społecznych średniowiecza, mianowicie grupie rycersko-szlacheckiej oraz grupie rzemieślniczej cechu miejskiego, poświęcona jest praca Józefa Chałasińskiego *Wychowanie w domu obcym jako instytucja społeczna. Studium z socjologii wychowania*³⁷. Chałasiński był socjologiem, uczniem Floriana Znanieckiego. Mimo, że jak sam przyznaje, praca jego nie ma charakteru historycznych dociekań, ale teoretyczno-socjologiczny, to można uznać ją za pracę z zakresu historii wychowania uprawianej zgodnie z współczesnymi trendami tej nauki. Za przedmiot swoich badań obrał on zjawisko oddawania młodzieży na wychowanie do obcego domu. To wychowanie w obcym domu przebadał na przykładzie dwóch, wymienionych wyżej, grup społecznych. Jako cel postawił sobie zbadanie funkcji społecznej, elementów wychowania w domu obcym, związanie jego struktury ze strukturą grupy, wyjaś-

³⁵ Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie, t. XII, 1932.

³⁶ Z dziejów edukacji królewskiej w dawnej Polsce, Włocławek 1932 odb. z „Życie Szkolne”.

³⁷ Poznań 1928.

nienie teoretyczne tego zjawiska w związku ze społeczną świadomością grupy i jej przeobrażeniami oraz wskazanie miejsca tej instytucji w dziejowym procesie racjonalizacji wychowania. Przedstawiony przez niego materiał historyczny, choć okrojony do potrzeb pracy, dostarcza szeregu informacji o strukturze tych dwóch grup: ich powstaniu oraz zasadach, na jakich funkcjonowały one w społeczeństwie średniowiecza. Podobnie solidną bazą źródłową cechuje się prezentacja środków, którymi te grupy, mniej lub bardziej świadomie, się posługiwały, chcąc rozwiązać problem wychowania: środowisk wychowawczych, stosunków i czynności wychowawczych oraz osoby wychowanka i wychowawcy.

Odrębnym zagadnieniem z dziejów wychowania historiografii przedwojennej jest problem kształcenia i wychowania kobiet. O kształceniu umysłowym traktują wspomniane już prace Karbowiaka. Z kolei problematyka wychowawcza, wiążąca się z zagadnieniami roli i znaczenia, jakie ówczesna kobieta odgrywała w kulturze i społeczeństwie, poruszona jest w monografiach o kobietach w średniowieczu Stanisława Kutrzeby³⁸ i Stanisława Wasylewskiego³⁹. Rezultaty badań powyższych historyków wykorzystuje później Łucja Charewiczowa do przedstawienia ich w formie popularnonaukowej w pracy *Kobieta w dawnej Polsce*⁴⁰.

Uzupełnieniem dorobku badaczy nad problemami wychowania omawianego okresu są prace Karola Górskiego⁴¹ i Kazimierza Dobrowolskiego⁴². Ten pierwszy, podejmuje w swoim artykule udaną próbę wskazania wychowawczego oddziaływania środowiska społecznego w średniowieczu na jednostkę. Celem tego wychowania, obejmującego całość życia człowieka, jest rozwój jego osobowości, realizujący się poprzez korporacyjne formy organizacji ówczesnego społeczeństwa. Średniowieczny ustrój społeczny rządzi się zasadami nieznanymi światu starożytnemu, a od których też odstąpił świat nowożytny. Rozważania Górskiego dopełniają uwagi Dobrowolskiego o umysłowości i moralności społeczeństwa staropolskiego (w wiekach średnich i XVI stuleciu): sposobach pojmowania rzeczywistości społecznej i przyrodniczej otaczającej człowieka, zasadach regulujących stosunek jednostki do jednostki oraz jednostki do grupy, oraz przeobrażeniach, jakie nastąpiły pod wpływem Kościoła i kultur obcych.

³⁸ *Ideał i życie kobiety w Polsce wieków średnich*, Ateneum Polskie 1905, t. IV.

³⁹ *Klasztor i kobieta. Studium z dziejów kultury polskiej w średniowieczu*, Poznań 1923.

⁴⁰ Lwów 1938.

⁴¹ *Wychowawcze czynniki ustroju średniowiecznego*, „Kultura i Wychowanie”, t. V, 1938, z. 2, s. 104-119.

⁴² *Umysłowość i moralność społeczeństwa staropolskiego*. W: *Kultura staropolska*, opr. zbiorowe, Kraków 1932, s. 168-204.

Na koniec, należy przedstawić także pozycje oferujące, w mniej lub bardziej syntetycznej formie, prezentację dziejów średniowiecznej myśli pedagogicznej. Najobszerniejszy charakter spośród nich mają prace Walentego Gadowskiego: *Kilka słów o genezie pedagogii*⁴³ i *Pedagogja w drugiej połowie średniowiecza*⁴⁴. Powstały one w odpowiedzi na wcześniejszy artykuł Franciszka Konecznego *Geneza pedagogii*⁴⁵. Polemizując z zawartymi tam tezami na temat początków pedagogiki, Gadowski przedstawia dzieje wychowania chrześcijańskiego od pierwszych stuleci po narodzinach Chrystusa do niemalże końca XV wieku. Na uwagę zasługuje w nich omówienie traktujących o wychowaniu dzieł takich myślicieli średniowiecznych, jak m.in. Hugo od św. Wiktora, Wincenty z Beauvais i Jan Gerson. O „pedagogice” św. Tomasza i jej znaczeniu w rozwoju myśli pedagogicznej traktują rozważania Jacka Woronieckiego *Pedagogika perennis (św. Tomasz z Akwinu) a pedagogika nowożytna*⁴⁶. Z kolei Kazimierz Kowalski dokonuje analizy poglądów św. Augustyna i św. Tomasza na nauczanie i nauczyciela⁴⁷. Chociaż pierwszym nauczycielem jest oczywiście Bóg, ważna rola przypada jednak także nauczycielowi ziemskiemu i jego pracy. Stąd też wypływają uwagi tych średniowiecznych uczonych na temat procesu uczenia się i nauczania, opanowywania przekazywanej wiedzy i sposobów jej przekazywania, głównych celów nauczania, roli nauczyciela w tym procesie oraz cech i przymiotów, jakimi powinien się on charakteryzować.

Podsumowując powyższy przegląd bibliograficzny należy raz jeszcze powtórzyć, że jego głównym celem było dokonanie pewnego rodzaju „remanentu” literatury naukowej, w pewnych przypadkach popularnonaukowej, z zakresu edukacji i wychowania w średniowieczu, powstałej w okresie przed rokiem 1939. Pokazuje on wyraźnie skoncentrowanie się wysiłków ówczesnych badaczy na odtworzeniu dziejów średniowiecznego szkolnictwa i na problematyce polskiej. Niewątpliwie osiągnięte wówczas rezultaty wymagają znacznej weryfikacji w oparciu o lepsze wykorzystanie źródeł i staranniejszą ich krytykę. Również te same problemy z

⁴³ „Przegląd Powszechny”, t. XXI, 1889, s. 303-324, t. XXII, 1889, s. 62-78, 177-194, t. XXIII, 1889, s. 375-390.

⁴⁴ „Przegląd Powszechny”, t. XXVI, 1890, s. 313-327, t. XXVII, 1890, s. 94-114, 223-242, 385-397, t. XXVIII, 1890, s. 42-68.

⁴⁵ „Muzeum” 1888 z. XI s. 627-646, z. XII s. 704-729.

⁴⁶ Lwów 1924.

⁴⁷ *Nauczanie i nauczyciel podług św. Augustyna i św. Tomasza z Akwinu*. W: Św. Augustyn (praca zbiorowa), Poznań 1930, s. 77-98.

dziejów szkolnictwa wymagają zupełnie nowego spojrzenia⁴⁸. Podobnie inne zagadnienia podjęte wówczas wymagają opracowania na nowo. Nikt nie wątpi, że ustalenia przedwojennej historiografii nie mogą stać się podstawą do nowoczesnej syntezy średniowiecznych dziejów edukacji i wychowania. Niemniej dorobek ten nie może zostać pominięty we współczesnych studiach historycznych, stanowiąc niejednokrotnie punkt wyjścia dla podjęcia badań jako jedyne opracowanie z zakresu interesującego historyka problemu. Pokazuje on również potencjalne kierunki dalszych badań. Stąd też nadzieja autora, że powyższy przegląd wskazując „kto i co napisał” spełni swą rolę i przyczyni się do ułatwienia prowadzenia badań nad historią wychowania epoki średniowiecza.

---

⁴⁸ Zob. K. Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu*, Kraków 1994.

**SCHOOLING AND EDUCATION OF THE MIDDLE AGES IN THE
POLISH HISTORICAL RESEARCH FROM THE END
OF THE 19TH CENTURY TO 1939. BIBLIOGRAPHIC REVIEW**

Summary

The review is a report on preliminary results achieved while preparing a guide to the Polish literature on the history of medieval education published after 1945. The guide is going to be a continuation of such a work on education in ancient times by I. Błaszczuk, A. Ossowska and V. Rączewska.

The review is intended to be an inventory of issues undertaken by Polish scholars and works concerned with schooling and education published in Poland from the end of the 19th century to 1939. The problems related to medieval Polish schools dominated in the research, with those of the origin and activity of the Cracow University being the first to be extensively examined. The most comprehensive study that appeared then on the Cracow University is two-volume *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego* [A History of the Jagiellonian University] by K. Morawski. Elementary and secondary medieval schools in Poland were, in turn, the main research subject of A. Karbowski, one of the most known historians of education of that period. His major work, three-volume *Dzieje wychowania i szkół w Polsce wieków średnich* [A History of Education and Schools in Medieval Poland] as well as other numerous studies were for years the base of our knowledge on medieval parochial and cathedral schools in Poland.

Another set of issues examined by scholars of that period is concerned with education of members of particular social strata: dynasty, nobility and urban craftsmen. The results of these examinations were published in works by J. Skoczek, A. Knot and J. Chałasiński. A separate issue worked out by historians was the education of women in medieval Poland. Of interest are studies by S. Kutrzeba and S. Wasylewski. One should also here mention about A. Brückner, K. Górski, K. Dobrowolski, who in their studies on medieval Polish culture wrote on problems related to education. The review is completed by presenting the works on medieval thinkers' pedagogical views.